

“Şahnamə” Qəhrəmanlarının Nədim Divanı”nda Təsviri

*Aygün Yusubova**

ORCID / 0000-0003-4665-0773

Xülasə

Firdovsinin “Şahnamə” əsəri qədim İran əfsanələrinə əsaslanan mənzum dastandır. Bundan sonra Şərq ədəbiyyatında “Şahnamə” yazma və “Şahnamə” qəhrəmanlarının əsərlərdə təsvir etmə ənənəsi başlamışdır. Məlumdur ki, Şərq mədəniyyətinə aid bu mifoloji qəhrəmanlar bütün dövr türk şeirinə öz təsirini göstərmişdir.

Divan ədəbiyyatı da mifoloji mənbə olaraq İran əsatirlərindən təsirlənmişdir. İran dastanları ilə əlaqədar mənbələrin Nədim şeirinə təsirini araşdırarkən bu mənbələrdən birinin “Şahnamə” olduğunu gördük. Məqalədə də qeyd etdiyimiz kimi Nədim Divanında adı keçən mifoloji və əfsanəvi şəxslərin təsbit edilməsində məqsədimiz, bu qəhrəmanların Nədim yaradıcılığında hansı şəkildə təsvir edildikləri ilə yanaşı bu şəxslər və mənsub olduqları coğrafiya haqqında geniş məlumatlar əldə etmək idi. Onu da qeyd edək ki, çalışma əsnasında bəzi qəhrəmanların əfsanəvi ya da tarixi şəxsiyyət olduqları ilə əlaqədar bir tərəddüd yaşandı. Çünki yüz illər boyunca bu qəhrəmanlar ətrafında o qədər əfsanələr yaradılmışdı ki, onların

* AMEA Araştırma görevlisi,
menbeshunasliq@box.az

*tarixi şəxsiyyətini meydana çıxarmaq
imkansız olmuşdur.*

*Açar sözlər: Şahnamə, Nədim,
mifoloji şəxslər, Cəmşid, İsgəndər,
Fəridun.*

The description of the heroes of “Shahnameh” in the “Divan” of Nadim

Aygün Yusubova**

ORCID / 0000-0003-4665-0773

Abstract

*Abu 'l-Qasim Ferdowsi's
“Shahnameh” based on Persian
mythology is epos expressed in verse.*

*After the birth of the poem of Abu 'l-
Qasim Ferdowsi, the tradition of the
writing “Shahnameh” and description
of the heroes of “Shahnameh” began
in the Eastern literature.*

*It is clear that, there were influence of
the mythological heroes belonging
Eastern literature to the Turkic poetry
all times.*

*Divan literature was also influenced
from the Persian mythology, which is
primary resource. When we was*

** Research assistant, menbeshunasliq@box.az

researching the influences of the resources belonging Persian eposes to the Nadim`s poetry, we had been observed that “Shahnameh” is the one of these.

The purpose of this article, as we had emphasized before, is the identification of the mythological and legendary heroes had called in the Nadim`s “Divan”, the influence of these heroes to the works of Nadim and getting extensive information about these heroes and their homelands. It should also be noted that, there were hesitation about the personality (mythological or historical) of heroes, when was researching. That`s why there were many mythological legends about these heroes and they could not mentioned such as historical figure for hundreds of years.

Keywords: *Shahnameh, Nadim, mythological heroes, Jamshid, Isgandar, Feridun*

Giriş

Divan ədəbiyyatı özünəməxsus sənət anlayışı və estetikası olan idealizmə əsaslanan bir ədəbiyyatdır. Xüsusilə İslam mədəniyyətindən bəhrələnən bu ədəbiyyat, türk ədəbiyyat tarixində müraciət etdiyi mənbələr baxımından ən zəngin ədəbiyyat hesab edilir. Bu ədəbiyyatın daxili zənginliyini başa düşmək, dərk etmək üçün dini inancları, islam tarixini, islami elmlərini, təsəvvüf və rəmzləri, türkün tarixini və milli mədəniyyətini və s. ilə yanaşı əfsanəvi, mifoloji şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında da məlumatlara yiyələnmək vacibdir. Görkəmli alim Muhsin Macid isə bu məsələdən bəhs edərək yazır: “Toplumların ortaq şüurunda tarixi və elmi həqiqətlər deyil, daha çox əfsanəvi mənkiyələrin bəslədiyi

mifologiya canlı qalır.”¹ Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə əski şeir, fars ədəbiyyatından yalnız kəlmə zövqünü və xəyal sistemini almamış, eyni zamanda onun yarı tarixi və islamlaşmış mifologiyasını da almışdır. Divan şeirinin mifologiyası demək olar ki, “Şahnamə” dən, böyük nağıllardan və Ərəb mədəniyyətindən meydana gəlmişdir.² Dursun Ali Tökəlin fikrinə görə isə divan şeirinin mifoloji arxa planını sadəcə İran və Ərəb mədəniyyətlərinə bağlamaq yanlış olardı. Onlara qədər Hind, Çin, Orta şərqin başqa millətləri Yunan və Anadoluda daha öncə yaşamış digər millətlərin mifologiyalarının da divan şeirində dərin izləri müşahidə edilir. İran mifologiyasından alınmış olan

mifoloji fiqurların bəziləri Hindistana hətta Çinə qədər uzanır.³ Onu da qeyd edək ki, bir mifoloji fiqurun hər hansı bir millətə aidiyyəti ədəbiyyat aləmində mübahisə doğuran məsələlərdəndir.

Dünya ədəbiyyat xəzinəsinin nadir incilərindən biri olan “Şahnamə” də “əlli hökmdarın sərgüzəşti, saysız döyüş səhnələri, yenilməz və sarsılmaz qüdrət sahibi cəngavərlərin qəhrəmanlığı, sadə və zəhmətkeş insanın qurub yaratmaq fəaliyyəti, xeyir ilə şər arasında gedən mübarizənin barışmamazlığının qanunauyğunluğu insan təbiətindəki ülvü və nəcib hisslərin tərcümanı olan pak məhəbbət dastanları dahi sənətkarın zəkası ilə ahəngdar şəkildə

¹Muhsin Macid, Gelenekten Geleceye, Akçağ yayınları, Ankara 1996. s. 103-104.

²Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985, s.4-5.

³Dursun Ali Tökəl, Divan şiirində mifolojik unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ, Ankara 2000, s.97.

bir yerə toplanaraq insan aqlını heyran edən misilsiz, vahid bir epopeyaya çevrilmişdir.”⁴ Məlumdur ki, əsrlər boyu “Şahnamə” Azərbaycan klassik ədəbiyyatının da ən mühüm mənbələrindən biri olmuşdur. Dahi şairimiz Nizami də “Xosrov və Şirin”, “Yeddi Gözəl” və “İskəndərnamə” poemalarını yazarkən mənbə kimi bu qiymətli əsərdən faydalanmışdır. Lakin “Nizami daha çox Firdovsinin qələmindən kənarında qalanlara diqqət yetirmiş, yeni tipli bir əsər yaratmışdır.”⁵ Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq görkəmli alim Həmid Araslı, dahi şairin “Xosrov və Şirin” əsərindən bəhs edərək yazır: “Firdovsi “Şahnamə”də bu mövzuya həsr etdiyi bəhsdə əsasən Xosrovun şahlıq

dövründən geniş danışmış, onun cəhəcalını, apardığı müharibələri və s. özünəməxsus şahnaməçilik üslubunda canlandırır onun Şirinlə evlənməsini təsvir edir. Firdovsi öz qəhrəmanının daxili aləmi, onların təbii hiss, həyatı meyl və duyğularını, mənəvi təkamül yolunu işıqlandırmağı əsas məqsəd götürməmiş, Fərhadın adını belə çəkməmişdir. Nizami isə məhəbbəti əsas götürərək təmiz eşqin saflaşdırıcı təsirindən danışmış, onun insan taleyində oynadığı mühüm rolu aydınlaşdırmış, bir sıra canlı, dərin psixoloji surətlər yaradaraq insanın mənəvi təkmilləşmə prosesini göstərmişdir. O, tarixi əsas olan rəvayətləri də yaradıcılıq məqsədinə uyğun hala salaraq şair xəyalının məhsulu olan əlavələrlə zənginləşdirmiş, xalq ədəbiyyatı və

⁴Şahnamə. (təkrar nəşr) Azərbaycan dilinə tərcümə və müqəddimə M. Əlizadənin, Yazıçı, Bakı 1987, s. 12.

⁵Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, müqəddimə Xəlil Yusifli, Lider nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 5.

Firdovsi əsərindən fərqlənən orijinal sənət nümunəsi yaratmışdır.”⁶

Divan ədəbiyyatın mifoloji və əfsanəvi mənbələrini əsas alaraq Nədim Divanında adı keçən mifoloji və əfsanəvi şəxslərin təsbit edilməsində məqsədimiz, onların tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərini meydana çıxarmaq və Nədim yaradıcılığında hansı şəkildə təsvir edildikləri ilə yanaşı bu şəxslər və mənsub olduqları coğrafiya haqqında geniş məlumatlar əldə etməkdir. Divan ədəbiyyatının mifoloji mənbə olaraq İran ədəbiyyatından təsirləndiyinə və İran əsatinin divan şeirinə hakim olduğuna dair bir fikir formalaşdığı üçün ilk öncə İran əsatiri ilə əlaqədar mənbələrin Nədim şerinə

təsirini araşdırdıq. Bu mənbələrdən biri də heç şübhəsiz “Şahnamə”dir.

Bütün divan şairlərinin əsərlərində olduğu kimi Nədim Divanında da İran əsilli şəxslərin adlarına tez-tez rast gəlirik. “Bəhram”, “Bəhmən”, “Behzad”, “Cəmşid”, “Bijən”, “Dahhaq”, “Dara”, “Firudun”, “Giv”, “Qavsar”, “Xosrov”, “İsfəndiyar”, “İskəndər”, “Qəhrəman”, “Mönücöhr”, “Sam”, “Siyavuş”, “Söhrab”, “Zal” və s. kimi şəxsləri nümunə göstərə bilərik.” Bu şəxslər Nədimin şerlərində bir neçə şəkildə təsvir olunmuşdur. Tarixdə müəyyən iz qoymuş, qəhrəman, cəsur, qüdrətli padşahlar, sahib olduqları xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilmişdi. Yəni şair mədh etdiyi qəhrəmanını İran hökmdarları ilə müqayisəli bir şəkildə təsvir edərək

⁶Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, müqəddimə Həmid Araslı, Lider nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 5-6.

onun yüksək insani keyfiyyətlərini oxucuya təqdim etmişdir.

Görüb əyyami- izzü cahını dər ruhi İsgəndər Ki mən pir olmuşumdur sən mənim əhdi- şəbabımsan.⁷ (2,75)

Nədimin, Sultan III Əhmədə həsr etdiyi qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə İsgəndərin ruhu sənin ulu və uca günlərini görüb “mən artıq yaşlandım, sən mənim gənclik günlərimdən” deyir. Tarixi-əfsanəvi bir şəxsiyyət olan İsgəndərin kimliyi haqqında mənbələrdə üç məlumat mövcuddur. Bunların birincisi İslam tarixində adı keçən, hətta Qurani Kərimdə həyatı haqqında məlumat verilən Zülqərneyin, ikincisi Makedoniyalı Böyük İsgəndər (Alexsander The Great), üçüncüsü isə bunların qarışdırılması ilə

meydana gətirilmiş olan “abı həyat” axtaran İsgəndərdir. Divan şərinə bəhsi keçən İsgəndər Zülkarneynlə Makedoniyalı İsgəndərin həyatlarının və macərələrinin qarışdırılması ilə meydana gətirilmiş bir şəxsiyyətdir. Onlar bir-birinə elə qarışmışdır ki, ayrılması demək olar ki, imkansızdır. Bunun səbəbi bəzi mənbələrdə Böyük İsgəndərin Asiya səfəri sırasında İrani fəthi, İranlı böyük hökmdarlarla savaşı, İsgəndərin İranda illər uzununu qədim Fars kralları kimi dəbdəbə ilə yaşaması, onun bu macərələrinin İran mənbələrinə əsasən rəvayəti və Böyük İsgəndərin macərələrinin Zülqərneyin ilə bənzərliyi olmuşdur. İsgəndərin Dara ilə müharibəsi uzun illər davam etmiş, “Şahnamə” də də təsvir edilən bu müharibələr bütün şairlər tərəfindən təlmihən istifadə edilmişdi. Böyük

⁷Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 75.

İsgəndərin Şərqi ədəbiyyatına girişi demək olar ki, onun şərqi səfəri ilə əlaqədardır.⁸ Məlumdur ki, İsgəndərin əfsanəvi həyatı, şərqi bir çox ədəbi əsərə mövzu olmuşdur. Fars ədəbiyyatında İsgəndərin Darabın oğlu, Darabın qardaşı olduğuna dair rəvayətlərə də rast gəlirik.

Nəsim əsa çü fərmanın iki dəryaya şamildir
Deyilsin zati -ali-şanına İsgəndəri sani.⁹

İstanbulda keçirilən bir bayram şənliyindən və III Əhmədi mədh edən bir qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə Nədim, Sultanın fərmanının rüzgar kimi iki dəryaya da şamil olduğunu və bu səbəbdən də zati alişanına ikinci İsgəndər deyildiyini vurğulamışdır.

Məlumdur ki, Böyük İsgəndər ətrafında tarixin məşhur şəxsiyyətləri ilə ortaq yönələri olan əfsanələr təşəkkül etmişdir. İsgəndərlə əlaqədar əfsanələr, rəvayətlər İslam mədəniyyətinə daha ilk dövrlərdə girmiş və geniş yayılmışdır. Əlbəttə ki, bu rəvayət və əfsanələrin təşəkkülündə bir sıra qədim millətlərin ortaq motivləri də böyük rol oynamışdır. “Orta çağ İslam dünyasında İsgəndəri- Zülqərneyn hekayəsinin geniş yayıldığı bilinir. Şübhəsiz, bu böyük əfsanə əslində İslam mifologiyasına daha qədim zamanlardan daxil edilmişdir. Əlbəttə ki, Böyük İsgəndərin adı ətrafında təşəkkül edən bu əfsanələr yayıldığı yerlərdə bir sıra yerli əlavələrlə də zənginləşdirilmişdir “...Yunan dilində İsgəndər əfsanəsi mətnlərinin daha sonraları süryanicəyə tərcümə edilmiş

⁸İstira d` Dora, Osmanlılarda Şiir, çeviri: Semay Taneri, Havvas yayınları, İstanbul 1982,s.24.

⁹Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s.48.

və bu mətində İsgəndərə iki buynuzlu ləqəbi (Zülqərneyn) əlavə edilmişdir.”¹⁰ Bu ləqəbin verilməsi ilə əlaqədar mənbələrdə bir çox məlumatlar mövcuddur. Bu mənbələrdən biri də türklərin mifologiya tarixindən bəhs edən “Xannamə” əsəridir. “Xannamə”yə görə Yəcuc- Məcucların dünyanı xaraba qoyacaqları üçün Qərneyn Əkbər ləqəbli Hürmüs xan altmış il müddətində sədd çəkdirmişdir . Hər otuz ilə bir “qərn” dedikləri üçün və sədd iki qərndə tikdirildiyindən “Qərneyn” yəni iki qərnlili ləqəbini almışdır.¹¹ Bəzi mənbələrdə verilən məlumata əsasən isə İsgəndərə Zülqərneyn yəni iki buynuzlu deyilməsinin səbəbi dünyanın həm

şərqi həm də qərbi görmüş olmasından irəli gəlir.¹² Şərqdə olduğu kimi qərb dünyasında da İsgəndərin Zülkarneyn ləqəbi ilə əlaqədar müxtəlif rəvayətlər meydana gətirilmişdi. Gönül Alpay Tekinin verdiyi məlumata əsasən bu rəvayətlərdən biri də Misir mifologiyasına əsaslanır. Məlumdur ki, Misir Tanrısı Ammonun simvolu qoçdur. Bu tanrının başında qoç kimi iki buynuz vardır. İsgəndərə iki buynuzlu ləqəbi də məhz atası Ammona izafədən verilmişdir.¹³ Nədim də bu əfsanələrdən yararlanaraq Kapudan Mustafa Paşaya həsr etdiyi bir tarix mənzuməsində bu ləqəbdən istifadə etmişdir.

¹⁰Ocak Ahmet Yaşar, İslam-Türk İnanclarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültürü, T.K.A.E yayınları, Ankara 1990, s.56.

¹¹Orhan Şaik Gökyay, Hannamə, Necati Lugal Armağanı, T.T.K Yayınları, Ankara 1968, s.285.

¹²Tarihi Taberi, çevirmen M.Faruk. Gürtunca, cilt II, İstanbul 1983, s. 289.

¹³Tekin Gönül Alpay, Cengname Ahmet Dai, Harvard Üniversitesi Yayınları, A.B.D.1992, s. 132.

İsgəndərlə əlaqədar divan şeirində bəhs edilən əfsanələrdən biri də “ayineyi İsgəndər”dir. Bir rəvayətə görə İsgəndər Misiri fəth etdikdən sonra İsgəndəriyyə şəhərini salmaq əmrini vermişdir. Bu şəhərin hakimlərindən Belinas, Hermis, Valines çox böyük bir güzgü düzəldirlər. Bu elə bir güzgü idi ki, oraya gəlmək istəyən gəmilər daha bir aylıq yoldaykən görünürmüş. Başqa bir rəvayətə görə isə bu güzgünü Aristotelin lahiyyəsi əsasında hazırlanmışdır. Tarixi mənbələrdə qeyd olunan bu faktı isə Nədim öz şeirində belə əks etdirmişdir.

Cila vermiş isə ayineyi İsgəndərə Risto Mənim sən sayqalı ayineyi – reyi- savabımsan.¹⁴

Bu beytində şair, Sultan III Əhmədə xitabən “ Aristotel İsgəndərin güzgüsünə necə parlaqlıq vermişsə sən də mənim doğru, düzgün fikirlərimin güzgüsünün cilasısan” deyir.

İsgəndərin Xızır peyğəmbər ilə birlikdə Zülmət ölkəsinə səyahət edərək “abı həyat” axtarışı və bunun ətrafında cərəyan edən hadisələr də divan şairləri tərəfindən geniş istifadə edilmişdi. Nədim də bu rəvayətlərə biganə qalmamış və öz yaradıcılığında bu tip mövzulara yer vermişdir.

Bu əhdi- zövqü şadının gərək qədrin bilə adəm Ki dillər hər zaman olmaqdadır bir şövq ilə xürrəm Nədima vaxtı –Cəmdə olmamışdır belə xürrəm dəm Duayi- dövlətə məşğul olub dil şadman olsun.¹⁵

“İnsan şad və zövqlü dövrünün yəni gəncliyinin qiymətini bilməlidir,

¹⁴Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s.75.

¹⁵Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 260.

çünkü gənc yaşlarında insanın könlü hər an fərqli bir zövqlə və həvəslə dolar. Ey Nədim, belə xoşbəxt və müqəddəs an, Cemin dövründə belə görünməmişdi.” Bir şərqisindən aldığımız bu dördlük bizdə Nədimin həyata baxışı, təbiəti ilə əlaqədar müəyyən təsəvvürlər yaratmaqla yanaşı İran mifologiya tarixinə əsasən Pişdadiyan sülaləsinin dördüncü padşahı, Tahmirzsin oğlu “Cəm”i xatırladır. Ümumiyyətlə Nədim Divanında ən çox adı keçən Şahnamə qəhrəmanlarından biri də Cəmdir. Mənbələrdə bəzən “Cəm” bəzən də “Cəmşid” adlandırılan bu mifoloji qəhrəman haqqında qarışıq və eyni zamanda da mübahisəli rəvayətlər mövcuddur. Divan şairləri “Cəmşid”in şəxsiyyəti ilə əlaqədar İran mənbələrinə əsaslanmalarına baxmayaraq bu şəxs haqqında əfsanə

və miflər qədim Orta Asiya millətlərindən başlayaraq Çin və Hindistan coğrafiyasına qədər uzanmaqdadır. Görkəmli alim Əli Nihat Tarhanın qənaətinə görə Cəm İrana deyil Hindistana aid əfsanəvi bir qəhrəmandır. Əksinə İran mifologiyasına Hindistandan keçmə bir xarakterdir. “Cəmin əsl adı Yimadır... Avestanın bir başqa yerində isə bu söz əkiz mənasında istifadə olunmuşdu. Brehmenlərin müqəddəs kitabında Yema və əkiz qardaşı Yima, Adəm və Həvvə kimi insan soyunun ilk kişi və qadınıdır”¹⁶ Avestada verilən məlumata əsasən isə Cem, dünyanın ikinci hakimi, işıq saçan Yimadır. Dövlət pis ruhların təcavüzünə uğradıqdan sonra İşıq saçan Yima düşməne boyun əyib

¹⁶Zərdüştün Gataları- Zərdüştün öz şiirleri, Suhulet matbaası, İstanbul 1935, s.14.

yeraltında gizləndi. Daha sonra düşmən ruh, Dəhhakı və Yımanı ortadan kəsib ikiye ayırmaq üçün Spityurani göndərir.¹⁷ M. Sirac Bilgin isə Aryan mifologiyasına əsaslanaraq yazır: “İnsanların və heyvanların günəş kimi parlaq hökmdarı idi. Yimeh adında bir bacısı da var idi. Homanın bəxş etdiyi qabiliyyət sayəsində insanlarla heyvanlar ölümsüz oldular. Onun dövründə otlar və sular qurumaqdan azad idi. Hər insan arzuladığı qədər qida əldə edə bilirdi. Yımanın hökmdar olduğu sıralarda yer kürəsində nə soyuq nə də isti vardı... Yımanın ölkəsində ölümsüzlük, şərtə bağlı bir ölümsüzlük idi. Ölümsüz ola bilmək üçün insanların az yeməli və qida

rasyonlarında ət olmamalıydı.¹⁸ Mənbələrdən o da məlumdur ki, Cəm ilk ət yeyən insandır. Hətta bununla yəni Cəmin günahkarlığı ilə əlaqədar Avestada bildirilməkdədir. Hind əfsanələrinə görə isə Cəm yəni Yıma Tvastrın qızı Saranyu ilə Günəş Tanrısı Vivasvatın ekiz uşaqlarından biridir. İnsanlar Yama ilə Yıma adlı bu ekizlərdən yaranmışlardır. Cəm (Yıma) Tanrı deyilsə də sonsuz bir varlıqdır və Tanrılara bərabər gücə sahibdir. Səmada yaşayar və insanlara uzun ömür bağışlayar.¹⁹ Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Hind mifologiyasında eləcə də digər xalqların əfsanələrində “Yıma” adlandırılan bu xarakterin, qədim türk dastalarında bənzərlərinə rast gəlmək

¹⁷Zərdüşt, Avesta (Bölmələr), hazırlayan Esat Ayata, Kora yayınları, İstanbul 1998, s. 124-125

¹⁸Sıraç Bilgin, Yazatlar və Homa, Aryan Mitolojisi, Doz yayınları, İstanbul 1996, s.65.

¹⁹Tanyeli Halit, Divan Şiirimizdə İranlı Kahramanlar, 1 Cəmşid, Türk Dili Dergisi, Mayıs, 1952, s.29.

mümkündür. Altay mifologiyasında isə Cəm, “Şal-yime” adlı qəhrəman şəklində qarşımıza çıxar. Belə ki, görkəmli alim, Bahattin Ögəlin fikrinə əsasən Avestada Yima adlandırılan Cəm, Altay türklərinin Türeyiş dastanındakı Şal-yime adlı qəhrəman arasında bir əlaqə olması böyük ehtimaldır. Hərhalda bu ad, maniheizm yolu ilə Altay türklərinə keçmişdir.²⁰

Şahnamədə verilən məlumatlara əsasən isə Cəm, atasının ölümündən sonra taxta çıxır. Əvvəlcə iti zəkası sayəsində dəmiri yumşaldıb ondan müxtəlif silahlar emal etdirir, kətandan, ibrişimdən ip əyirərək parçalar istehsal edir və su vasitəsi ilə torpaqdan kərpiclər düzəldərək divlərə saraylar tikdirir. Daha sonra

qiymətli daş qaşları, gözəl ətirləri icad edir. Sağlamlığın və xəstəliklərin səbəblərini öyrənir. Gəmi ilə dünyanı dolaşır, artıq elə bir məqam gəlir ki, dünyada bütün sirlərə vaqif olur. Səltənətinə və özünə yaraşan üzəri müxtəlif daş qaşlarla bəzədilmi^o günə^o kimi parlayan bir taxt düzəltdirir. Müxtəlif əyləncələr təşkil olunur, xalq ona dəyərli ləl-cəvahiratlar təqdim edirlər. Bu günə də “Novruz “ adını verirlər. Beləcə üç yüz il keçir. Xəstəliklər ortadan qalxır, artıq insanlar ölmürlər. Cəmin sayəsində bütün divlər insanlara xidmət edirlər. Hər tərəf içki içənlərlə və musiqi sədalar ilə bürünür. Artıq qüruru Cəmə qalib gəlməyə başlayır və tanrılıq iddiasına düşür. Bu hadisədən sonra cəmin Tanrı ilə bütün əlaqələri kəsilir. İyirmi bir il müddətində ordusu dağılır. Yaratdığı həyat tərzi

²⁰Ögel Bahattin, Türk mitolojisi, T.T.K. yayınları. cilt I, Ankara 1993, s. 374.

yavaş-yavaş dağılmağa başlayır. Get-gedə insanlar ondan nifrət etməyə başlayır. Cəm nəticədə səhvini başa düşüb qanlı göz yaşları ilə Tanrıdan əfv olunmağın istəsə də bu istəyi qəbul olunmur. Cəmin zülmündən qaçan insanlar gəlib Dəhhaqdan kömək istəyirlər. Dəhhaq İrana gəlir. Bundan xəbər tutan Cəmin isə qaçmaqdan başqa çarəsi qalmır. Yüz il gizlənməyə nail olsa da daha sonra Dahhaq onu Çində tapıb mişar ilə ikiyə bölüb öldürür.

Məlumdur ki, divan ədəbiyyatında müxtəlif tərkiblərdə istifadə olunan Cəm, Cəmşid şəklində də ifadə olunmuşdu. Mənbələrdə bu ifadə ilə əlaqədar müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Tercümeyi Burhani Katıda isə Cəm, Cəmşid deyilməsinin belə izah olunmuşdu.

Bir gün səyahətlərinin birində

Azərbaycana gəlmiş və buranı çox bəyənmiş, gün doğuşunda yüksək bir yerdə özünə uca bir taxt qurdu və çox dəyərli daş qaşlarla bəzədilmiş tacını da başına qoyaraq orada oturmuşdu. O əsnada günəş şüaları Cəmin tacına vurunca ətrafı əsrarəngiz bir parlaqlıq bürümüş. Ona baxanların gözləri elə qamaşmış ki, hətta günəşin yerə endiyini düşünmüşlər. Bu hadisədən sonra Cəm, işıq mənasını verən “şid” əlavə edilərək Cəmşid (İşıq şahı) deyə xitab edilməyə başlanmış. O gündən bu gün (günəşin qoç bürcünə girdiyi gün), Növrüz bayramı adı altında qeyd olunmağa başlamış.²¹

Qeyd etdiyimiz kimi divan ədəbiyyatında zövq, əyləncə və iqtidar, güc rəmzi kimi əfsanələşmiş

²¹Dursun Ali Tökel, Divan şiirində mifoloji unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ, Ankara 2000, s.133.

“Cəm” ilə əlaqədar nümunələrə Nədim şeirlərində də rast gəlirik. Nədim Cəmi, bəzən məmduhlarının üstünlüklərini ifadə etmək üçün, bəzən müqayisə vasitəsi olaraq bəzən də isə şərab, zövq və əyləncə ilə əlaqədar qurduğu məcaz, təşbeh, tənəsüblərlə ifadə etmişdir.

Desturi Cəmşükuh kərəmkarı rüzgar Zatiylə buldu sədri -şərəf ziyə ü ziynəti.²²

“Dövrün xeyirxah sahibi Cəmşid kimi uca sədrəzəm. Onun şəxsiyyəti ilə şərəfli sədarət məqamı səsləndi və gözəlləşdi.”

Məclisi- Cəm qurulandan olagəlmiş əlbət Camdan sonra birer busə verilmək adət Bari sən ey nigehi - həsərət edib bir cürət Şunu bir söyləsən olmaz mı qədəhkarə əcəb.²³

“Cəmin işki məclisləri qurulduqdan bəri hər qədəhdən sonra bir busə verilməsi adət olmuşdur. Ey həsərətli baxış, barı sən bir cəsərət edib bunu qədəh verən qıza desən olmazmı ?” Qeyd etdiyimiz kimi divan şərinə şərab və qədəh deyincə Cəm xatırlanır. Çünki divan ədəbiyyatının demək olar ki bütün mənbələrində şərabın icadı ilə əlaqədar rəvayətlər bilavasitə Cəmin adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən Cəm səyahətlərinin birində bir ilanın bir quşun boğazına sarıldığını görmüş və oxla ilanı öldürmüş. Quş xilas olduqdan sonra uçub getmiş və bir müddət sonra geri dönmüş, ayağında (və ya ağzında) gətirdiyi toxum dənələrini Cəmin yanına qoymuş. Toxumu əkmişlər. Zamanla bu toxumdan üzüm salxımları və daha

²²Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 354.

²³Yenə orada, s. 240.

sonra isə üzüm yetişmiş. Bu üzümləri toplayıb suyunu sıxmışlar, lakin dadı acı olunca zəhərli olduğu qənaətinə varmışlar və içməmişlər. Bir müddət keçmiş üzüm suyu şərab olmuş. Sarayda Cəmin baş ağrısından əziyyət çəkən bir cariyə varmış və intihar etmək üçün bu “zəhərli suyu” içmiş. İçən kimi yuxuya getmiş, ayıldıqdan sonra nə başı ağrımış nə bir ağırlıq hiss etmiş. Bu xəbəri Cəmə çatdırmışlar. O gündən sarayda bu sehrli içkini içmək adət olmuş.²⁴ Ümumiyyətlə divan şerinə nəzər yetirdiyimizdə görürük ki, ən çox istifadə olunan tərkiblərdən biri də “Cəmin qədəhi” mənasını verən “camı Cəm” dir. Mənbələrdə daha çox şərab içmə və əyləncələrin rəmzinə çevrilən bu qədəhin üzərində şərabın

əhəmiyyətini vurğulamaq məqsədilə yeddi hikmət bildiren yazıların olduğuna dair məlumatlar vardır. Burhani Katıda bu yeddi hikmət belə qeyd olunur: hattı cəvr, hattı Bağdat, hattı Basra, hattı Ezrak, hattı eşq, hattı kasə-gər, hattı Ferudinə.²⁵

Xoşdurərbabı- dilin sərləri manəndəyi Cəm Safdır sinələri şövq ilə manəndi cam.²⁶

Sədri-əzəm İbrahim Paşaya həsr etdiyi Ramazaniyyəindən aldığımız bu beytdə şair, “Cəmdə olduğu kimi könül sahiblərinin də başları xoşdur. Qəlbləri də sevinc ilə qədəh kimi təmizdir.” söyləyir.

Bir yana lələzarı kəşti- piyaleyi

²⁴ İskender Pala, Ansiklopdik Divan Şirri Sözlüyü, cilt I-II, Akçağ yayınları, Ankara 1990, s. 96.

²⁵Dursun Ali Tökel, Divan şiirində mifoloji unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ, Ankara 2000.s.133.

²⁶Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 45.

Bir yana gülüstanı qa'nın xəzinədarı.²⁷

Dəftəri Hakaani əmini Mehmet Əfəndinin yeni inşa etdirdiyi malikanədən bəhs edən bu qəsidəsində şair “ Bir yanda elə bir lalə bağçası var ki Cemin şərab qədərindən meydana gəlmiş bir tarladır sanki, o biri yanda isə elə bir gül bağı var ki onu malikanənin xəzinədarı hesab edərsən.” deyir.

Təsəvvür etmədi bu cahı hülyasında İskəndər Firudin görmədi ruyunda bu tərtibi divanı.²⁸

Nədim “Divanı”nda, “Şahnamə”də ən çox adı keçən padşahlardan Fəridunun adına tez-tez rast gəlirik. Fəridun Pişdadiyə sülaləsinin altıncı hökmdarıdır. Dahhaqın öldürülməsindən sonra taxta çıxmış və beş yüz il hökmranlıq etmişdir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə əsasən isə Fəridun və onun ətrafında cərəyan edən hadisələr İran mifologiyasına Hind mifologiyasından keçmədir. Hər iki rəvayətlərdəki hadisələrin həddindən çox oxşarlığı və xüsusilə Firudin Dəhhakı zərərsiz hala gətirmək üçün məhz öküz başlı gürz hazırlatması onun Hind mənşəli olduğuna işarədir. Çünki inək-öküz rəmzlərinin əsasən Hind mifologiyası ilə əlaqədar olduğu bilinməkdədir. Hətta bu gürzün, sonrakı padşahlar tərəfindən də istifadə edilməsi demək olar ki, bir ənənəyə çevrilmişdir. “Şahnamə” də Key Xosrov taxta çıxdığında əlində öküz başı şəklində bir gürz tutduğuna dair məlumat vardır. Hətta Firudin həyatı ilə əlaqədar bəzi məlumatların Nuh peyğəmbər haqqında söylənən rəvayətlərlə uyğun gəldiyini nəzərə

²⁷ Yenə orada, s.114.

²⁸ Yenə orada, s.49.

alan bəzi tədqiqatçılar, onların eyni şəxs olduğunu yazarlar. Məlumdur ki, Nuh peyğəmbər ilə əlaqədar yazılan hekayələrdə bir atanın dünyanı üç oğul arasında bölüşdürmə motivi məhz, Firudində də görülür. Firudin hakim olduğu coğrafiyanı üç oğlu arasında bölmüş və qərbi və Rum diyarını böyük oğlu Səlmə, Asiyanı ortancıl oğlu Tura, İrani isə kiçik oğlu İrecə vermişdir. Mənbələrdə bir başqa bənzərlik isə belə qeyd olunmuşdu. Nuh peyğəmbər doğulduqdan sonra həyatı təhlükədə olduğu üçün qorumaq məqsədilə anası tərəfindən bir mağarada gizlədilir və qırx gün orada qalır. Firudin də doğulduqdan sonra Dəhhak tərəfindən öldürüləcəyi endişəsi ilə anası onu xilas etmək üçün başqa diyara qaçırır. Bundan əlavə Firudin hekayəsi ilə Hz. Yaqub və Hz. Yusif hekayələri arasında bir

bənzərlik də nəzərə çarpmaqdadır. Şahnamədə verilən məlumata əsasən Firudin böyük oğlu Səlm ilə ortancıl oğlu Tur İran ölkəsinin kiçik oğlu İrecə verilməsin qəbul edə bilmirdilər. Bu qısqanclığın sonu müharibə ilə nəticələnir. Qardaşları İreci öldürüb, başını kəsib atalarına göndərirlər. Firudin bu faciədən sonra gecə gündüz ağlamaqdan Yaqub peyğəmbər kimi gözləri kor olur və oğullarına qarşı edir. Allaha İrecin oğullarından birinin atasının intiqamını alması üçün dua edər.

Ümumiyyətlə Firudin və onun həyatı haqqında yaranan rəvayətlərin bənzərlərinə bir çox mənbələrdə Çin mifologiyasında, “Avesta”da və s. rast gəlmək mümkündür. Firudin divan ədəbiyyatında isə ədaləti təmsil edər.

Olmaq istər yenə bir tavrı növ ayin üzrə Vəsfı Paşayı Firudin-haşmə

tarh-efkən.²⁹ Şəhid Əli Paşaya həsr etdiyi qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə Nədimin məqsədi yenə Firudin qüdrətli Paşaya yeni tərzdə bir şer söyləməkdir.

İrənin min illik tarixi boyunca böyük imperiyalar qurmuş və dünyanın bir çox yerlərində hökmranlıq etmiş, ağla gəlməz dəbdəbəli həyat yaşamış olan İrənin hökmdarlarını şerlərində istifadə edən türk divan şairləri bəzən onların qəhrəmanlıqları ilə yanaşı, məmduhlarının yəni mədh etdikləri padşahlarının yanında bir qapıçı, bir gözətçi, müjdəçi və s. olaraq təsvir edirlər. Yəni öz sultanlarını mədh edərkən əcəm hökmdarlarından müqayisə vasitəsi olaraq istifadə edirlər. Buna demək olar ki bütün divan şairlərinin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Nədim

Divanında bu xüsusiyyət daha qabarıq bir şəkildə özünü büruzə verir. Şübhəsiz Nuşirəvanın tacı başından düşər Baxsa takı sər- büləndi kasrı izzü şanına.³⁰

III Əhmədə Sadabadı vəsf edən qəsidəsindən aldığımız bu nümunədə şair, “Nuşirəvan onun şan və şərəf sarayının uca kəmərinə baxsa şübhəsiz tacı başından düşər.” deyir.

Başqa bir beytdə

Asitan üzrə üzün bir iki dəfə fərş edib
Sonra ruhsat-yab olur Cəm girməyə
divanına.³¹

“Cəm üzünü bir iki dəfə yerə sürtdükdən sonra III Əhmədin divanına girmək üçün icazə alar”

²⁹ Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 9.

³⁰ Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 81.

³¹Yenə orada

Kor edər dər cəngi əvvəl didəsin gərdi
haşəm
At salsa hışm ilə Sam u Nəriman
üstünə.³²

Sədrəzəm Şəhid Əli Paşaya həsr
etdiyi qəsidəsindən aldığımız bu
nümunədə şair, Sam ilə Nərimanın
üstünə at sürərsə hələ müharibə
başlamadan yanındakıların atlarının
ayaqlarından çıxan tozlar onların (Sam
ilə Nərimanın) gözlərini kor
edər. Sənsən o sultanı cahan rahçın
önündə hər zaman

Manəndi peyk olur dəvan İsgəndər ü
Dara vü Cəm.³³ Verilmiş nümunədə
şair, “Sən elə bir cahan hökmdarısan
ki, İsgəndər, Dara, Cem sən atının
önündə müjdəçilər, xəbərçilər kimi
qaçarlar” deyir.

Otursun padşahım haşmət ü dövlətə
taxt üzrə

Gəlib qılsın derində Xosrov ü Cəmşid
xidmətlər.³⁴

Şair bir tərkibi bəndindən aldığımız
bu beytində, padşah taxtında
haşmətlə, dövlətlə otursun Xosrovlar
və Cəmşidlər isə gəlib onun qarısında
xidmət etsinlər, deyir. Sənin vaxtı
şərifində gələydi dəhrə Key Xosrov
Gəlib çaru-keş olurdu dəri iqbalına
na-hah.³⁵

“Key Xosrov sən dövründə
dünyaya gəlsəydi, xoşbəxtlik
qarında süpürgəçi olurdu Seni
gördükcə bu haşmətlə də İsgəndərə
gərdun Əfəndindir sən bu sən anın
babında çakərsən.³⁶

Fələk səni (Sultan III Əhmədi) bu
haşmətlə gördükcə İsgəndərə “Bu
sənin əfəndindir, sən onun qarısında

³²Yenə orada, s. 15

³³Yenə orada, s. 51

³⁴ Muhsin Macid, Nedim Divanı, Akçağ yayınları, Ankara 1997, s. 219.

³⁵Yenə orada, s.220.

³⁶Yenə orada, s. 221.

bir köləsən ” deyir Skender kim ki, anın dərğahında edə çakərlik Durursan da bu günə hər zaman yabana söyləyərsən.³⁷ Daha sonrakı beytdə şair, İsgəndər kimdir ki gəlib onun qapısında köləlik etsin. Oturub durub hər zaman belə mənasız sözlər danışarsan, deyir. Ey asafı pür-şüküh u dana Zalı zər ü Rüstəmi tüvana Təşbeh olunurmu sənə zira Aləmdə əsərlərin hüveyda Anlarsan bir iki dastandır.³⁸ Nədimin Sədrəzəm İbrahim Paşanın Kaptanı Dərya Paşanın evinə gəlişi münasibətilə qələmə aldığı bu mənzuməsində də məşhur “Şahnamə” qəhrəmanlarından müqayisə vasitəsi kimi istifadə etməyə çəkinməmiş və düşüncələrini “Ey şanlı sədr-əzəm! Qüdrətli Zal ilə güclü Rüstəm sənə necə bənzədilə

bilər? Bənzədilə bilməz, çünki dünyadakı əsərlərin ortada açıq aşkar görünür. Əgər başa düşsələr onların bir iki dastandan, sözdən ibarətdir.” şəklində ifadə etmişdir.

³⁷Yenə orada, s. 221.

³⁸Yenə orada, s.229.

Nəticə

“Şahnamə” böyük İran şairi Əbdülqasim Firdovsi tərəfindən yazılmış, dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna əhəmiyyəti olan bir əsərdir. Bu əsərlə Şərq ədəbiyyatında “Şahnamə” yazma ənənəsi başlamışdır. Osmanlı şairlərinin əsərlərində də bu təsir görünür. Xüsusilə bu təsir divan ədəbiyyatının quruluş və inkişaf mərhələsinə təsadüf edir. Divan şairlərinin o cümlədən Nədimin şeirlərində “Şahnamə”dən alınan qəhrəmanların təsvirindəki məqsəd məmduhları ilə müqayisə edərək qəhrəmanlarının daha üstün məziyyətlərə sahib olduğunu vurğulamaqdır. Məlumdur ki, Firdovsi, böyük bir milliyyətçidir. Əsərində də İrana aid olan bütün

təsvirlərin üstünlüyü nəzərə çarpır. Nədim də şeirlərində bu müqayisəni edərək məmduhlarının “Şahnamə” qəhrəmanlarından daha da üstün olduğunu təsvir etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, çalışma əsnasında bəzi qəhrəmanların əfsanəvi ya da tarixi şəxsiyyət olduqları ilə əlaqədar bir tərəddüd yarandı. Çünki yüz illər boyunca bu qəhrəmanlar ətrafında o qədər əfsanələr yaradılmışdı ki, onların həqiqi tarixi şəxsiyyətini meydana çıxarmaq imkansız olmuşdur.

tərcümə və müqəddimə Mübariz Əlizadəninindir. Yazıçı, Bakı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

MACID, Muhsin, 1996, Gelenekten Geleceyə, Akçağ Yayınları, Ankara.

.....,1997, Nedim Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, 1985,19 asr Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitapevi, İstanbul.

TÖKEL, Dursun Ali, 2000, Divan şiirində mifoloji unsurlar, şahıslar mitolojisi, Akçağ Yayınları, Ankara.

FIRDOVSI, 1987, Şahnamə. (təkrar nəşr) Azərbaycan dilinə

GƏNCƏVI, Nizami 2004, Yeddi gözəl, müqəddimə Xəlil Yusifli, Lider nəşriyyatı, Bakı.

Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, müqəddimə Həmid Araslı. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004.

İSTİRA D` DORA, 1982, Osmanlılarda Şiir, çeviri: Semay Taneri, Havvas Yayınları, İstanbul.

YAŞAR, Ocak Ahmet, 1990, İslam-Türk İnanclarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültürü, T.K.A.E Yayınları, Ankara.

GÖKYAY, Orhan Şaik, 1968, Hannamə, Necati Lugal armağanı, T.T.K Yayınları, Ankara.

BILGIN, Sıraç, 1996, Yazatalar və Homa, Aryan Mitololisi, Doz Yayınları, İstanbul.

TABERI Tarihi, 1983, Çevirmen: M.Faruk. Gürtunca, cilt II, İstanbul.

TANYELI, Halit, 1952, Divan Şiirimizdə İranlı Kahramanlar, 1. Cemşid, Türk Dili Dergisi, Mayıs

ALPAY, Tekin Gönül, 1992, Cengname Ahmet Dai, Harvard Üniversitesi Yayınları, ABD.

ÖGEL, Bahattin, 1993, Türk mitolojisi, T.T.K. Yayınları. cilt I, Ankara.

ZƏRDÜŞTÜN GATALARI- Zərdüştün öz şiirleri, 1935, Suhulet matbaası, İstanbul.

PALA, İskender, 1990, Ansikloprdik Divan Şirri Sözlüyü, cilt I-II, Akçağ Yayınları, Ankara.

Zərdüşt, Avesta (Bölmələr), 1998, Hazırlayan: Esat Ayata, Kora Yayınları, İstanbul.